

De praxis als verhaal.

Introductie op een narratief perspectief

R.Ruard Ganzevoort

Published in: R.Ruard Ganzevoort (red.), *De praxis als verhaal. Praktische theologie en narrativiteit*. Kampen: Kok 1998, 7-27

‘The normal human being, you may have observed, has a passion for autobiography. You have it yourself. If you deny it indignantly, that means merely that you have it in its more passive form. I have told you something that you resent because it does not tally with the story about yourself that you tell yourself.

This poor uncomfortable creature is continually doing its best to make a plausibly consistent story of its behaviour both to itself and the social world about it, and to be guided by that legend so as to escape an open breach with its environment. The urgency we are under to pull ourselves together and make an acceptable account of ourselves finds its outlet in these yarns about religious experience and consistent love that we force upon one another at every opportunity.’¹

Meer dan 50 jaar geleden inmiddels werden deze woorden geschreven. De strekking en boodschap er van kunnen gelezen worden als een motto voor dit boek over verhalend leven, ofwel narrativiteit. De passie voor verhalen, meer precies voor het levensverhaal of de autobiografie, is volgens Wells een kenmerk voor het normale menselijke wezen. Het behoort tot het wezenlijk menselijke om te verhalen van zichzelf, en dat voor zichzelf en voor anderen. We zoeken naar plausibiliteit en consistentie in onze verhalen om voor onszelf en voor anderen verstaanbaar te zijn. Opvallend is dat Wells juist in dit kader ook de religieuze ervaring aan de orde stelt als een uiting van de behoefte aan leefbare verhalen.

Verschillende van de thema’s die Wells kort aanduidt zijn inmiddels uitgebreider aan de orde gesteld in wat wel genoemd mag worden een exponentieel

¹ Wells, H.G. (1946) *You can't be too careful*.

toenemende hoeveelheid literatuur over narrativiteit in een groot aantal verschillende vakgebieden. Dat betreft de verhouding tussen gedrag en autobiografie, de verhouding tussen autobiografie en de sociale verbanden waarin men leeft, de verhouding tussen autobiografie en religie, de weerstand tegen een accent op narrativiteit, enzovoorts.

Het zijn geen nieuwe thema's. Verhalen hebben altijd een rol gespeeld in het menselijk bestaan, en zeker in de religieuze dimensie. In zekere zin is dat in de Praktische Theologie, waar we ons in dit boek op concentreren, nog het meest vanzelfsprekend. De religieuze traditie bestaat uit verhalen over God en mensen, concreet gelokaliseerd in bepaalde tijden, plaatsen en omstandigheden. Het is die traditie, die door de eeuwen heen is doorgegeven en vorm gegeven, en die op een of andere wijze verbonden wordt met de concrete verhalen van mensen in het hier en nu. Toegespitst op de christelijke traditie geldt dat in de prediking de oude verhalen over het voetlicht worden gebracht met de intentie voor de hoorder relevant te zijn. In het pastoraat worden de individuele verhalen verteld met de hoop op of een vraag naar verbinding met het verhaal van God. In de liturgie worden de oude verhalen uitgespeld (of liever nog: uitgespeeld) op zo'n manier dat de aanwezigen tot participanten kunnen worden. In de catechese worden de verhalen betrokken op het leer- en ontwikkelingsproces van de deelnemers. Kortom, als er één vakgebied is waar verhalen van oudsher een onvermijdelijk recht van bestaan hebben, dan is het de Praktische Theologie.

EEN NIEUW PARADIGMA?

Hozeer ook verhalen steeds een rol hebben gespeeld, de ontwikkeling van een narratieve benadering als denkwijze, model, theorie en methode is pas meer recent systematisch ter hand genomen. Niet alleen binnen de Praktische Theologie, maar in een intrigerende breedte van wetenschappelijke disciplines is aandacht ontstaan voor de mogelijkheden om in een narratief perspectief tot inzicht en verandering te komen. Sommigen spreken van een nieuw paradigma, dat is opgekomen met het minder adequaat blijken van oudere paradigmata. Anderen vinden het te vroeg om in zulke omvattende termen te spreken. In elk geval zal in de komende tijd moeten blijken hoe levensvatbaar en adequaat een narratieve benadering kan zijn.

De opkomst van de narratieve benadering hangt zonder twijfel samen met fundamentele verschuivingen in onze cultuur. Of het daarmee als modieus te kenschetsen is, valt nog te bezien. Het zou ook een passende en zinvolle aansluiting kunnen zijn bij hoe mensen in onze tijd en cultuur het leven ervaren en interpreteren. Terug kijkend kan in een historische reconstructie blijken dat elk wetenschappelijk paradigma of perspectief een uiting is van de manier van denken, kijken en ervaren die in een bepaalde tijd past. Dat geldt voor

psychologische modellen², het geldt ook voor systematisch-theologische theorieën.

Voor het moment is het voldoende de historische inbedding in grote lijnen te schetsen. Het ligt voor de hand dat daarbij een woord als 'postmodernisme' valt. Dat is tegelijk ook een problematisch woord, omdat het in de verschillende taalvelden waar het functioneert niet steeds dezelfde betekenis heeft. Wat het in ieder geval aangeeft, is dat er sprake is van een breuk met of radicalisering van de moderniteit. Moderniteit kan bijvoorbeeld worden omschreven in termen van individualisering, differentiëring, rationalisering en domesticering, maar ook andere categorieën zijn mogelijk³. Op de verschillende deelterreinen van cultuur, economie, politiek kan vervolgens ook een verschillende waardering gegeven worden. Zo lijkt het plausibel op het terrein van techniek en economie te spreken van een radicalisering van de moderniteit in termen van rationalisering en domesticering, terwijl het in cultuur en filosofie zinvol kan zijn te spreken van een breuk met de moderniteit in termen van individualisering en fragmentering.

Hoe dit ook zij, de concrete praktijk waarin individuen, kerken en de samenleving zich bevinden, wordt gekleurd door ervaringen die als postmodern kunnen worden beschouwd. Dan gaat het bijvoorbeeld om de vraag of er een coherent en consistent interpretatiekader kan worden gevonden waarin men het eigen bestaan kan duiden, of dat de veelheid aan sociale verbanden waarbinnen men functioneert een overkoepelend systeem onmogelijk maakt. Anders gezegd: is de tijd van de 'grote verhalen' niet daadwerkelijk voorbij (Lyotard)? En als dat zo is, dan lijkt er weinig ruimte over te blijven voor een religieuze traditie als het christendom, en schijnt slechts een keuze te resten tussen fundamentalisme en relativisme⁴.

Tegen deze achtergrond is de hernieuwde aandacht voor verhalen te plaatsen. Met behulp van een literatuuroverzicht kan een verdere uitwerking van een narratief perspectief gegeven worden. Daarbij gaat het fundamenteel om de vraag naar de wijze waarop de werkelijkheid van mens en religie wordt beschouwd. De

² Vroon, P. & Draaisma, D. (1986²) *De mens als metafoor. Over vergelijkingen tussen mens en machine in filosofie en psychologie*. Baarn. In dit boek wordt uitgewerkt hoe theoretische modellen overeen komen met technische ontwikkelingen. De auteurs beschrijven modellen als de klok of het raderwerk, de stoommachine, communicatie en informatie-technieken, geheugenmetaforen, enzovoorts. Elk model verschaft bepaalde inzichten, maar verhindert andere. Van belang is de constatering dat niet alleen de techniek daarin gebruikt wordt als leverancier van modellen, maar dat ook de modellen en inzichten passen in bepaalde perioden van de geschiedenis.

³ Loo, H. van der & Reyen, W. van (1993) *Paradoxen van modernisering*. Muiden. Kumar ziet vijf categorieën: individualisme, differentiatie, rationaliteit, economisme, expansie. Kumar, K. (1978) *Prophecy and progress*. Hammondsworth.

⁴ Ganzevoort, R.R. (1994) The splintered cross. Changes and chances for the church in postmodern times. In: Hallebeek, J. & Wirix, L.J. (Red.) *Met het oog op morgen. Ecclesiologische beschouwingen aangeboden aan Jan Visser*. Zoetermeer; Zie ook de bijdragen in Kuitert, H.M. (1995 Red.) *In stukken en brokken. Godsdienst en levensbeschouwing in een postmoderne tijd*. Baarn

bedoeling van dit hoofdstuk is enerzijds het zoeken naar een verstaanskader voor de hoofdstukken van dit boek, anderzijds het in kaart brengen en ontsluiten van literatuur over narrativiteit, die voor de praktisch-theologisch geïnteresseerde primair relevant kan zijn. Vanwege die focus is afgezien van literatuurwetenschappelijke benaderingen in de narratologie⁵. Ik beperk me vooral tot narratieve perspectieven in de theologische en sociaal-wetenschappelijke literatuur.

NARRATIVITEIT IN DE THEOLOGIE

Binnen de verschillende theologische disciplines behoren narratieve benaderingen inmiddels tot het geaccepteerde onderzoeksinstrumentarium. Stroup⁶ neemt als beginpunt de opmerkingen van Niebuhr, dat openbaring niet kan worden losgemaakt van de (persoonlijke) geschiedenis, narratief verankerd is, en is ingebed in een geloofsgemeenschap. Dat brengt Stroup tot de uitspraak: 'Revelation becomes an experienced reality at that juncture where the narrative identity of an individual collides with the narrative identity of the Christian community'⁷. Binnen de narratieve theologie onderscheidt hij dan verschillende benaderingen. Sommigen gebruiken de term 'narratief' slechts als verkoopargument of als vaag overkoepelend begrip. Afgezien daarvan noemt hij twee hoofdgroepen. De ene houdt zich bezig met de experiëntiële wortels van verhalen en de verbinding met de persoonlijke identiteit. De andere richt de aandacht op de narratieve structuur van bijbelverhalen, met een speciale aandacht voor de gelijkenissen.

Tot die laatste groep behoort de exegetische en bijbels-theologische bestudering van de narratieve aard van voornamelijk bijbelse geschriften⁸. Dat betreft niet alleen de specifiek verhalende stof zoals de gelijkenissen en de oudtestamentisch mythen en kronieken. De Groot-van Houten⁹ bijvoorbeeld maakt duidelijk dat de wetten van het Oude Testament in hun verantwoording en uitwerking narratief onderbouwd worden. Zij ziet een fundamentele verbinding tussen de gemeenschap en de narratieve traditie. 'The community is shaped by the story it tells, at the same time that it remolds and reshapes the story.'

⁵ Wie daar in verder wil beginne bijvoorbeeld met Bal, M. (1978) *De theorie van het vertellen van verhalen. Inleiding in de narratologie*. Muiderberg; Pike, K.L. (1981) *Tagmemics, discours and verbal art*. Ann Arbor.

⁶ Stroup, G.W. (1984) *The promise of narrative theology*. London

⁷ Stroup, *a.w.*, 170.

⁸ Bijvoorbeeld F.H. Breukelman, *Bijbelse Theologie* (versch. delen) en in de serie *Belichting van een Bijbelboek*.

⁹ Groot-van Houten, C. de (1992) Remember that you were aliens. A traditio-historical study. In: Blenkinsopp, J. (Red.) *Priests, prophets and scribes*. Sheffield.

Breder dan dat is de benadering van verschillende theologen die elk op eigen wijze de narratieve aard van zowel de bronnen als de hedendaagse communicatie trachten duidelijk te maken. Zo benadrukt Schillebeeckx¹⁰ dat er een narratieve geschiedschrijving nodig is voor het leven van Jezus. De beweging van de historische kritiek is wel zinvol, maar niet alles bepalend. De collectieve ervaring en verwijzing naar Jezus in de traditie is de norm voor onze kennis over Jezus. Ook Tracy¹¹ benadrukt de interpretatieve dialoog met de teksten, waarbij hij de persoon en het gebeuren van Jezus Christus de 'klassieker' noemt die normatief is voor de overige interpretaties¹². Expliciet verhalend is de analyse van Baudler¹³, die centrale theologische elementen als symbool beschrijft: kruis en koningschap, triniteit, sacrament, eschatologie en protologie. De oer-belijdenissen zijn narratief van aard. De naam van God wordt niet logisch-argumentatief uitgelegd, maar in zijn daden verteld.

Brockelman¹⁴ biedt een systematische analyse van religieus verstaan en religieuze waarheid. De dilemma's op dat vlak zijn volgens hem ontstaan door een sinds de Verlichting bestaande tegenstelling tussen objectief en subjectief, waarbij het doel van de moderniteit was de subjectiviteit tegen te gaan. Postmodernisme ziet hij als een vernieuwing en uitdaging, maar dat kan niet vruchtbaar worden gemaakt wanneer het de gestalte aanneemt van zinloosheid, of - als tegenbeweging - fanatisme. Hij ziet de oplossing in een nieuw verstaan van wat religie is. In de mythe en de openbaring vindt een narratieve onthulling plaats, die in geloof, dat wil zeggen in het feitelijk leven van een bepaald verhaal of de persoonlijke identiteit in het licht van die onthulling, wordt beantwoord. Volgens Brockelman is de moderniteit zelf gebaseerd op een mythe, een bepaalde narratieve structuur, en wil het daarbinnen juist afrekenen met de mythen. In een postmoderne benadering worden de wetenschappelijke disciplines die in de moderniteit functioneren verstaan als interpretatief discours waarin betekenisvolle structuren zichtbaar worden. Religieuze waarheid wordt dan bepaald door de plausibiliteit van het verhaal binnen een totale context, afgemeten aan het doel: 'to live as deeply and fully as possible in the light of a sacred or ontological demand disclosed narratively in mythology.'¹⁵ Volgens McFague¹⁵ kan religieuze taal dan

¹⁰ Schillebeeckx, E. (1973) *Jezus. Het verhaal van een levende*. Bloemendaal.

¹¹ Tracy, D. (1981) *The analogical imagination*. New York.

¹² Vgl. Loughlin, G. (1996) *Telling God's story. Bible, church and narrative theology*. Cambridge (GB), die Jezus als focus van het meta-verhaal van de bijbel noemt.

¹³ Baudler, G. (1982) *Einführung in symbolisch-erzählende Theologie*. Paderborn.

¹⁴ Brockelman, P. (1992) *The inside story. A narrative approach to religious understanding and truth*. New York.

¹⁵ McFague, S. (1983) *Metaphorical theology. Models of God in religious language*. London; Vgl. Greeley, A.M. (1981) *The religious imagination*. Los Angeles.

ook alleen symbolisch of metaforisch zijn. Buiten de religieuze (symbolische) context, en verstaan als letterlijk, wordt ze irrelevant of tot idolatrie. De theologie heeft weliswaar ook concepten nodig, maar die zijn gedragen door een metaforische structuur. Het verschil is dat conceptuele taal streeft naar abstractie, overeenkomst en eenstemmigheid, terwijl metaforische taal zoekt naar concreetheid en veelstemmigheid.

Goldberg¹⁶ formuleert een drietal criteria waar elke narratief-theologische benadering naar zijn mening aan dient te voldoen. Hij beschrijft deze als rechtvaardigingscriteria, en tekent er bij aan dat ook de criteria zelf verhaalafhankelijk zijn. Het eerste criterium is 'betekenis', waarbij het gaat om duidelijkheid over wat een tekst zegt, tot welk genre de tekst behoort, enzovoorts. Dit criterium wordt ingevuld door linguïstische gegevens en groepsconventies. In elk geval, zo stelt Goldberg, dient onderkend te worden dat de basis voor elke abstracte theologie ligt in verhalen en niet in een filosofisch systeem of losse tekstflarden. Het tweede criterium is waarheid. Daarbij gaat het om de aard van de referentie aan de werkelijkheid¹⁷ (afhankelijk van genre) en om de verbinding met de bredere narratieve context en identiteit van de actoren (waaronder God). Een bepaalde narratief-theologische zienswijze is beter te rechtvaardigen, meer plausibel, wanneer bijvoorbeeld aannemelijk gemaakt kan worden dat een bepaalde handeling die aan God wordt toegeschreven overeenstemt met de handelwijze van God in andere verhalen. Het derde criterium noemt Goldberg de affectieve conditie van rationaliteit. Daarmee bedoelt hij dat bepalend is hoe het verhaal, c.q. de theologische visie de hoorder raakt en / of verandert. Door deze criteria te formuleren probeert Goldberg te ontkomen aan een extreem relativisme, terwijl theologische meningsverschillen principieel verantwoord worden.

De doordenking van dit narratieve perspectief in het veld van de ethiek is ter hand genomen door Ledbetter, Hauerwas en McIntyre. Ledbetter¹⁸ stelt dat narratieven een religieuze functie dienen, namelijk het ontdekken van deugd. Narratieven zijn een ontmoeting met 'otherness', waardoor ze een religieuze dimensie hebben. Daarom komt hij ook tot een 'ethiek van lezen en schrijven'¹⁹, die de stemmen hoorbaar maakt van diegenen die in het verhaal geen stem

¹⁶ Goldberg, M. (1991²) *Theology and narrative. A critical introduction*. Philadelphia.

¹⁷ Hier sluiten Goldbergs opmerkingen aan bij het onderscheid dat Ricoeur maakt tussen de 'ideal sense' (Goldbergs eerste criterium) en de 'real reference' (Goldbergs tweede criterium) van een verhaal. Zie: Ricoeur, P. (1981) *a.w.*; Thompson, J.B. (1981) *Critical hermeneutics. A study in the thought of Paul Ricoeur and Jürgen Habermas*. Cambridge (Ms).

¹⁸ Ledbetter, M. (1989) *Virtuous intentions. The religious dimension of narrative*. Atlanta.

¹⁹ Ledbetter, M. (1996) *Victims and the postmodern narrative, or doing violence to the body. An ethic of reading and writing*. London.

krijgen. Hauerwas en McIntyre²⁰ benadrukken de narratieve inbedding van deugden en zelfinzicht, die meer omvat dan het vastleggen van de persoonlijke identiteit door verhalen. Het gaat ook om het verhalenderwijs verantwoorden hoe men zich heeft ontwikkeld tot de persoon die men is. Ethische keuzen kunnen alleen gemaakt worden in het kader van het eigen levensverhaal²¹.

FILOSOFISCHE ACHTERGRONDEN

Veel van de theologische literatuur (en van de sociaal-wetenschappelijke die hierna aan de orde komt) is mede geïnspireerd door het werk van vooral Ricoeur²². Voort bordurend op het werk van in het bijzonder Gadamer ontwikkelt hij een hermeneutische theorie die niet alleen op teksten, maar ook op menselijke handelingen kan worden toegepast. Hij brengt daarin verklarende en 'verstehende' methoden samen, waardoor interpretatieve en empirische perspectieven in de wetenschap worden onderbouwd en geïntegreerd. Om een tekst of handeling te verstaan zijn volgens Ricoeur twee bewegingen nodig: toe-eigening en distantiatie. Dat wil zeggen dat meer subjectiverende en meer objectiverende benaderingen gezamenlijk nodig zijn voor het vormen van interpretaties²³.

Voor ons is van belang dat Ricoeur op basis van deze hermeneutische parallelisering van tekst en handeling een aantal belangrijke narratieve inzichten formuleert, vooral op het punt van identiteit en religie. Centraal in Ricoeurs verhaaltheorie is 'emplotment'. Daaronder verstaat hij: 'the art of eliciting a pattern from a succession'. Wallace²⁴, die de bundel van Ricoeur over religie inleidt schrijft daarover: 'it is the ability to configure episodic and unrelated temporal events into a meaningful totality. The plot sets up a sequence of events and characters, whether real or imaginary, in a certain directed movement under the control of a particular point of view. Emplotment is a historical or literary text's capacity to set forth a story that combines the given of contingent historical existence with the possibilities of a meaningful interpretation of the whole.'

²⁰ Hauerwas, S. (1978) *Truthfulness and tragedy*. Notre Dame; MacIntyre, A.V. (1984) *After Virtue*. Notre Dame. Zie ook de discussie bij Doeser, M. (1990) Vindplaatsen van verhalen in de ethiek. In: Ankersmit, F. & Doeser, M. & Kibédý Varga, A. (Red.) *Op verhaal komen. Over narrativiteit in de mens- en cultuurwetenschappen*. Kampen.

²¹ Zie ook Zwart, H. (1993) Het levensloopparratief. *Psychologie en Maatschappij* 64, 237-247.

²² Ricoeur, P. (1995) *Figuring the sacred. Religion, narrative and imagination*. Minneapolis (Wallace, M.I., Red. Intr.); Ricoeur, P. (1981) *Hermeneutics and the human sciences*. Cambridge (Ms) (Thompson, J.B., Red. Intr.); Ricoeur, P. (1991) *Tekst en betekenis. Opstellen over de interpretatie van literatuur*. Baarn. (Buuren, M. van, Red. Intr.).

²³ Zie Heitink, G. (1993) *Praktische Theologie. Geschiedenis, theorie, handelingsvelden*. Kampen, voor weergave van de handelings theoretische aspecten.

²⁴ In: Ricoeur (1995) *a.w.* p. 12.

Ricoeur strijdt tegen de misvattingen van exclusieve rationale verklaring en van de illusie van direct verstaan. Dilthey's directe intuïtieve verstaan wijst hij echter ook af: 'In contrast to the tradition of the cogito and to the pretension of the subject to know itself by immediate intuition, it must be said that we understand ourselves only by the long detour of the signs of humanity deposited in cultural works'²⁵. Verwant hieraan is de benadering van de Nederlandse filosoof Van Peursen. Enerzijds benadrukt hij dat al ons spreken over de werkelijkheid het karakter heeft van duiding of interpretatie; anderzijds heeft het wel degelijk betrekking op werkelijkheid. Van Peursen ziet tussen narratio en gebeurtenissen een symmetrische relatie. De verhouding ertussen gaat niet op in een idealistische visie op de narratio (het verhaal brengt de gebeurtenissen tot stand) maar evenmin in een realistische (het verhaal weerspiegelt de gebeurtenissen). Daarbij leidt het pleidooi van Van Peursen tot een vernieuwde aandacht voor de concrete gebeurtenissen. Juist het concrete van de meerduidige werkelijkheid wordt in de vele verhalen verteld²⁶.

Voor de identiteit werkt Ricoeur een narratief concept uit dat hij baseert op het onderscheid tussen 'idem' en 'ipse'. Idem is het gelijkblijvende, het fait accompli van het eigene; ipse de strijd om zichzelf getrouw te interpreteren. Ipse-identiteit is de narratieve, zelfreflexieve identiteit. Deze narratieve visie op identiteit heeft een aantal belangrijke winstpunten. In de eerste plaats is er naast continuïteit in de identiteit ook ruimte voor discontinuïteit. Daarmee kan recht worden gedaan aan tegenstrijdigheden, fragmenten en ontwikkeling, voorlopigheid en toekomst-openheid²⁷. In de tweede plaats wordt die ontwikkeling niet langer genormeerd door het te bereiken eindstadium, zoals in lineair-hiërarchische ontwikkelingstheorieën bijna onvermijdelijk het geval is²⁸. In de derde plaats is ipse-identiteit principieel relationeel en ethisch van aard: het gaat om het antwoorden en ver-antwoorden van identiteit tegenover wie ons aanspreekt²⁹.

Op het grensvlak van identiteit en religie³⁰ schrijft Ricoeur: 'The (summoned) self is constituted and defined by its position as respondent to propositions of

²⁵ Ricoeur (1981) *a.w.*

²⁶ Peursen, C.A. van (1992) *Verhaal en werkelijkheid. Een deiktische ontologie*. Kampen

²⁷ Streib, H. (1994) *Erzählte Zeit als Ermöglichung von Identität*. In: Georgi, D. & Moxter, M & Heimbrock, H.-G (Red.) *Religion und Gestaltung der Zeit*. Kampen.

²⁸ Streib, H. (1991) *Hermeneutics of metaphor, symbol and narrative in faith development theory*. Frankfurt am Main; Streib, H. (1996) *Religion als Stilfrage. Zur Revision struktureller Differenzierung von Religion im Blick auf die Analyse der pluralistisch-religiösen Lage der Gegenwart*. *Archiv für Religionspsychologie* 22, 48-69.

²⁹ Streib (1996) *a.w.*

³⁰ Zie daartoe ook de bijdragen in: Sparr, W. (1990, Red.) *Wer schreibt meine Lebensgeschichte?* Gütersloh.

meaning issuing from the symbolic network'. Het is van meet af aan relationeel en dialogisch. Ricoeur werkt het voorbeeld uit van de roeping van profeten. De roeping isoleert hen uit het volk en verbindt hen met de opdracht naar het volk toe te gaan. Opnieuw is hier de combinatie te vinden van distantiatie en toe-eigening, maar nu in het religieuze en relationele vlak. Aangesproken zijn en zelfstandige subjectiviteit komen samen in het 'antwoorden' als relationele en religieuze grondstructuur.

Streib, die Ricoeurs theorie vruchtbaar maakt voor diverse praktisch-theologische vraagstukken, maakt met behulp van het begrip 'fictie' duidelijk hoe in dit kader religie verstaan kan worden. Fictie heeft steeds een dubbele referentie: enerzijds naar een particuliere situatie, anderzijds naar een alternatieve plot of betekenis. Streib spreekt hier over (Differenzbewußtsein). Voor religieuze verhalen zijn noch de benadering als theorie, noch die van subjectieve intuïtie bruikbaar. Nodig is de hermeneutische 'detour', de benadering van de kracht van fictie, die Streib omschrijft als 'it could be otherwise'. De dubbele referentie mondt dan uit in semantische innovatie³¹. Hiermee komen we weer dicht bij de visie op religie, zoals we weergaven van bijvoorbeeld Brockelman. Ook brengt het ons op het veld van de Praktische Theologie in engere zin, waar we zo dadelijk op in gaan. Eerst wil ik echter ingaan op narratieve sociale wetenschappen, vooral in de psychologie.

NARRATIVITEIT IN DE SOCIALE WETENSCHAPPEN

Net als bij de filosofische achtergronden geldt bij de Sociale Wetenschappen dat de expliciet narratieve benadering is voort gekomen uit een bredere stroom hermeneutisch georiënteerde literatuur. Die stroom is met herinterpretatie nog veel breder te maken, maar we beperken ons tot auteurs die invloed en een herkenbaar hermeneutisch engagement hebben. In eerste instantie geldt dat voor het Symbolisch Interactionisme, dat is geboren uit het werk van G.H. Mead³². De naam wijst op het belang dat in de theorie gehecht wordt aan enerzijds betekenisgeving (symbool), anderzijds de sociale context (interactie). In de wisselwerking van de relatie met significante anderen ontstaat een betekenisstelsel, waardoor de interactie verstaan en geordend wordt³³. Mead's theorie gaat uit van role-taking (anticipatie van anderen), en van het onderscheid tussen 'I' en 'Me', waarbij 'I' de auteur en 'Me' de acteur in het verhaal is, of

³¹ Streib, H. (1993) *Fiction has the power to remake reality - the religious educator as story-teller. Suggestions from Paul Ricoeur's work*. Paper for the Research Interest Groep for the Annual meeting of APRRE, San Francisco; vgl. Plüss, J.-D. (1988) *Therapeutic and prophetic narratives in worship*. Frankfurt.

³² Mead, G.H. (1934) *Mind, self and society*. Chicago.

³³ Turner, J.H. (1988) *A theory of social interaction*. Cambridge (Ms); Zijderveld, A.C. (1975) *De theorie van het symbolisch interactionisme*. Meppel.

anders gezegd, 'I' de identiteit en 'Me' de socialiteit weergeeft. Samen vormen 'I' en 'Me' het 'Self' ³⁴.

Een tweede voorloper is de Personal Construct Theorie van Kelly ³⁵. Kelly ziet mensen niet als slachtoffer van de feiten, maar als constructeur van hun eigen levensgeschiedenis. Het leven is werkelijk, maar de mens construeert. De mens beschouwt zijn wereld door transparante sjablonen, die hij ontwerpt en aan de feiten probeert aan te passen. Deze sjablonen heten constructen. De ontwikkeling en differentiëring vinden plaats door trial and error. Tegelijk ontwikkelt de mens hiërarchieën van de constructen. Er is geen absolute (ware) constructie mogelijk, maar alleen een voortdurende benadering. De theorie van Kelly is helder geformuleerd rond één grondpostulaat: 'A person's processes are psychologically channelized by the ways in which he anticipates events.' Die anticipatie vindt plaats door herhaling van eerdere ervaringen te construeren, en de constructen die zo ontstaan worden geordend tot een betekenisstelsel. Elk construct is slechts toepasbaar binnen een beperkt gebied van gebeurtenissen ³⁶. Met zijn benadering heeft Kelly een fundamenteel hermeneutische persoonlijkheidstheorie opgebouwd, die onder andere geresulteerd heeft in een empirische methodologie voor onderzoek en klinische psychologie (Repertory-Grid technieken) ³⁷.

Een derde bron vinden we bij de sociologen Berger & Luckman ³⁸. Kennis heeft volgens hen te maken met de relatie tussen het menselijk denken en de sociale context waarbinnen het ontstaat. 'Everyday life presents itself as a reality interpreted by men and subjectively meaningful to them as a coherent world.' De alledaagse werkelijkheid wordt dus ervaren als een geordende werkelijkheid, en het is de alledaagse taal die de noodzakelijke objectivering en orde verschaft. Om tot kennis te komen (socialisatie) worden de processen van significering, objectivering, institutionalisering en legitimering gebruikt (later wordt de indeling veranderd in externaliseren, objectiveren en internaliseren). Respectievelijk gaat

³⁴ Alma, H.A. & Uden, M.H.F. van (1995) Sunden's role theory of religion and symbolic interactionism. In: Holm, N.G. & Belzen, J.A. (Red.) Sunden's role theory. An impetus to contemporary psychology of religion. Abo; Mancuso, J.C. & Sarbin, T.R. (1983) The self-narrative in the enactment of roles. In: Sarbin, T.R. & Scheibe, K.E. (Red.) *Studies in social identity*. New York.

³⁵ Kelly, G.A. (1955) *The psychology of personal constructs*. New York.

³⁶ Uitgebreide beschrijvingen: Ammermann, N. (1994) *Zur Konstruktion von Seelsorge. Seelsorge, Erkenntnistheorie und Methodenfrage unter dem Aspekt der Persönliche Konstrukte und auf dem Hintergrund konstruktivistischer Erkenntnistheorien*. Frankfurt am Main; Landfield, a.w. & Leitner, L.M. (1980 Red.) *Personal construct psychology, psychotherapy and personality*. New York; Mancuso, J.C. & Adams-Webber, J.R. (1982 Red.) *The construing person*. New York; Shepherd E. & Watson, J.P. (1982 Red.) *Personal meanings*. Chichester.

³⁷ Ammermann (1994) a.w.; Fransella, F. & Dalton, P. (1990) *Personal construct counseling in action*. London; Rosenberg, S. (1988) Self and others. In: Berkowitz, L. (Red.) *Advances in experimental social psychology (vol 21)* New York.

³⁸ Berger, P.L. & Luckmann, T. (1966) *The social construction of reality*. Harmondsworth.

het dan primair om betekenis geven. Vervolgens wordt die betekenis geobjectiveerd als een werkelijkheid buiten de mens, die een eigen leven gaat leiden. Die geobjectiveerde werkelijkheid wordt verankerd in sociale instituties, en bepaalt via internalisering het menselijk bewustzijn. Dat gebeurt onder meer door legitimering van het eigen handelen met een beroep op de geïnstitutionaliseerde betekenissen. Daarom noemen Berger en Luckman legitimering een tweede orde objectivering van betekenis. Het hoogste niveau hiervan is het symbolisch universum: 'bodies of theoretical tradition that integrate different provinces of meaning and encompass the institutional order in a symbolic totality.' Het biedt ordening aan het subjectieve verstaan van biografische ervaring.

Voor Mead, Kelly en Berger & Luckman geldt dat ze nadruk leggen op betekenisprocessen die zich in een bepaalde sociale en culturele context afspelen. Van hen is Kelly het meest individueel gericht. Mead en Berger & Luckman benadrukken de interactie (op kleinere en grotere schaal), waardoor de individuele betekenisgeving wordt gestimuleerd en ingekaderd. Met die twee kenmerken (betekenisgeving en sociale interactie) vormen ze de voedingsbodem voor het narratieve perspectief³⁹. Expliciet narratief zijn ze nog niet, en de vraag is wel gesteld of ze niet beter kunnen worden beschouwd als late vertegenwoordigers van positivistisch conceptualisme dan als begin van een nieuw 'interpretivisme'⁴⁰. Uiteindelijk blijven ze toch veel belang hechten aan de externe werkelijkheid die, geobjectiveerd, geïnstitutionaliseerd en geïnternaliseerd, als feitelijke dimensie op de individuele interpretaties inwerkt.

Versillende auteurs verwijzen naar Crites, die al in 1971 een artikel schreef over de narratieve aard van menselijke ervaring⁴¹. Daarin (en in andere artikelen⁴²) stelt hij dat de werkelijkheid geen narratieve vorm heeft, maar onze ervaring wel. 'Implicit in any story are definite readings of the world we are in.' Het verschil tussen verhaal en theorie is dat de theorie een interpretatie zoekt die helder en logisch geabstraheerd is, terwijl het verhaal juist geconcretiseerde interpretatie is. Crites werkt narratieve inzichten uit voor de betekenis van verhalen over het verleden en de toekomst.

Een van de eerste psychologen die expliciet voor een narratieve benadering kiest is Bruner⁴³. Na de cognitieve revolutie, waarin de menselijke geest als informatie-

³⁹ Zie bijvoorbeeld Mancuso, J.C. (1996) Constructionism, personal construct psychology and narrative psychology. *Theory & Psychology* 6(1), 47-70.

⁴⁰ T.a.v. Mead bijvoorbeeld Bruner, J.S. (1990) *Acts of meaning*. Cambridge (Ms), p. 167-181.

⁴¹ Crites, S. (1971) The narrative quality of experience. *Journal of the American Academy of Religion* 39, 391-411.

⁴² Crites, S. (1975) Angels we have heard. In: Wiggins, J.B. (Red.) *Religion as story*. New York; Crites, S. (1986) Storytime. Recollecting the past and projecting the future. In: Sarbin (Red.) *a.w.*

⁴³ Bruner, J.S. (1986) *Actual minds, possible worlds*. Cambridge (Ms). Bruner (1990) *a.w.*

processor werd gezien, is het volgens hem nodig nieuwe aandacht te geven aan betekenissen, verhalen, taal en cultuur. Hij onderscheidt twee manieren van cognitief functioneren: verhaal en argument. Allebei overtuigen ze, maar van iets anders: verhaal van 'lifelikeness', argument van waarheid. De paradigmatische of logico-argumentatieve wijze van denken werkt met een formeel mathematisch systeem van beschrijving en verklaring. De narratieve plaatst ervaring in tijd en plaats terwijl de paradigmatische het particuliere transcendeert in abstracties. Bruner sluit aan bij de narrativist K. Burke, die stelt dat '[story] involves characters in action with intentions or goals in settings using particular means.'

Ongeveer gelijktijdig biedt Sarbin een fundamentele bijdrage aan de ontwikkeling van narratieve psychologie door zijn benadering als zodanig te expliciteren. In eerdere publicaties gebruikte hij vooral roltheorieën en de Personal Construct theorie van Kelly⁴⁴, al hanteert hij ook narratieve termen. In een baanbrekend artikel echter poneert hij de stelling dat het verhaal als 'Root metaphor' functioneert voor de psychologie⁴⁵. Sarbin formuleert dan als 'narratory principle: that human beings think, perceive, imagine and make moral choices according to narrative structures.' In het verhaal worden niet alleen de feiten maar ook (mogelijke) beweegredenen en betekenissen verweven. Experimenten laten zien dat betekenisloze bewegingen van objecten in een plot worden verbonden tot betekenisvolle structuren. Door te weten in welk verhaal de ander leeft kun je ook de ander leren kennen. In volgende publicaties is Sarbin onder meer ingegaan op 'emplotment' en 'enactment', toegepast op onder meer emoties, die volgens hem gedragen worden door een narratieve structuur⁴⁶. Sarbins meest recente bijdrage gaat in op de vraag hoe een narratief perspectief inzicht geeft in het gegeven dat mensen geloof gaan hechten aan bepaalde constructies⁴⁷.

Terwijl Sarbin vanuit interactionisme en constructivisme tot een narratief perspectief komt, begint Gergen met een radicalere optie, die hij Sociaal Constructionisme noemt⁴⁸. Deze benadering richt zich op de processen waarmee

⁴⁴ Mancuso & Sarbin (1983) *a.m.*; Sarbin, T.R. & Scheibe, K.E. (1983) *A model of social identity*. In: Sarbin & Scheibe (Red.) *a.m.*

⁴⁵ Sarbin, T.R. (1986) *The narrative as a root metaphor for psychology*. In: Sarbin, T.R. (Red.). *Het concept 'Root metaphor'* stamt van Pepper, S.C. (1942) *World hypotheses*. Berkeley. Bij de vraag naar kennis zijn volgens Pepper dogmatisme en scepticisme uiteindelijk onvruchtbaar. Pepper zoekt Root Metaphors, en stelt dat logische postulaten niet kunnen leiden tot een world-theory. Een root metaphor komt voort uit common sense en is daarom zekerder van de waarheid.

⁴⁶ Sarbin, T.R. (1989) *Emotions as narrative emplotments*. In: Packer, M.J. & Addison, R.B. (Red.) *Entering the circle. Hermeneutic investigation in psychology*. Albany; Vgl. Fischer, A. (1993) *Het verhaal van de emoties. Psychologie en Maatschappij* 64, 225-236.

⁴⁷ Rivera, J. De & Sarbin, T.R. (1998) *Believed-in imaginings. The narrative construction of reality*. Washington.

⁴⁸ Ook Gergen gaat in eerdere publicaties uit van roltheorieën: Gergen, K.J. (1971) *The concept of self*. New York.

mensen beschrijven, verklaren of omgaan met de wereld waarin ze leven. Gergen formuleert vier vooronderstellingen⁴⁹: 1) Wat wij als ervaring van de wereld nemen dicteert niet in zichzelf de termen waarmee de wereld verstaan wordt. Wat wij als kennis van de wereld nemen is geen product van inductie of van het bouwen en testen van algemene hypothesen. 2) De termen waarin de wereld wordt verstaan zijn sociale artefacten, producten van historisch gesitueerde uitwisselingen tussen mensen. 3) De mate waarin een bepaalde vorm van verstaan overweegt of ondersteund wordt is niet direct afhankelijk van de empirische validiteit van het perspectief, maar van de sociale processen. 4) Vormen van onderhandeld verstaan zijn van kritische betekenis in het sociale leven, omdat ze integraal verbonden zijn met tal van andere activiteiten waarin mensen betrokken zijn. In aansluiting bij Wittgenstein stelt Gergen dat mentale predikaten (waaronder betekenissen) niet verankerd zijn in de werkelijkheid; linguïstisch discours is een essentieel deel van een sociaal proces. Daarom moet de aandacht niet gericht zijn op de referenties van mentale predikaten, maar op de sociale consequenties⁵⁰. In vervolpublicaties werkt Gergen onder meer een typologie van narratief-psychologische structuren uit⁵¹. Bij Gergen ligt in deze fase sterk de nadruk op de interpretaties; veel minder aandacht is er voor de beperkingen die door de feiten en de sociale context aan de interpretaties worden gesteld⁵². Recenter gaat Gergen explicieter in op de relationele dimensie van betekenisgeving. Hij wil taal niet enkel opvatten als instrument om doelen te bereiken. Een meer relationele benadering vraagt naar de scenario's die in de ontmoeting mogelijk zijn. Daarmee worden gemeenschap, wederzijdse afhankelijkheid en de inherente verbondenheid van alle mensen meer benadrukt⁵³. Zijn recente boek heet dan ook 'Realities and relationships', waarin hij een radicaal constructionisme doorvoert, maar tegelijk benadrukt dat als relationeel en dialogisch moet worden gezien. Hij ziet het zelfconcept niet als een individuele privé structuur, maar als discours over het zelf. Dat betekent een verschuiving van conceptuele categorieën naar het zelf als vertelling die verstaanbaar wordt vertolkt in voortgaande relaties. De verstaanbaarheid wordt bepaald door criteria die in een bepaalde cultuur gelden. Tegenover pure subjectiviteit of de daarvan afgeleide intersubjectiviteit kiest Gergen voor

⁴⁹ Gergen, K.J. (1985) Social constructionist inquiry. Context and implications. In: Gergen, K.J. & Davis, K.E. (Red.) *The social construction of the person*. New York.

⁵⁰ Gergen, K.J. (1989) Warranting voice and the elaboration of the self. In: Shotter, J. & Gergen, K.J. (Red.) *Texts of identity*. London.

⁵¹ Gergen, K.J. & Gergen, M.M. (1986) Narrative form and the construction of psychological science. In: Sarbin (Red.) *a.w.*; Gergen, K.J. & Gergen, M.M. (1983) Narratives of the self. In: Sarbin & Scheibe (Red.) *a.w.*

⁵² Dat is ook de kritiek van Terwee, S.J.S. (1990) *Hermeneutics in psychology and psychoanalysis*. Berlin.

⁵³ Gergen, K.J. (1993) Belief as relational resource. *International Journal for the Psychology of Religion* 3(4) 231-235.

dialogische betekenis. Alleen in relatie en door interactie hebben individuele uitingen betekenis ⁵⁴.

Die dialogische benadering van narratieve psychologie is al eerder verdedigd en uitgewerkt door Shotter. Volgens Shotter is de persoonlijke betekenis en intentie van daden en acties ingebed in een context van verwachtingen en regels, zowel bij de handelende persoon als bij anderen. Mensen doen en zeggen dingen om verantwoordelijkheid te nemen of te ontlopen. Daarom moeten mensen niet worden gezien als onafhankelijk en gedreven door een ons onbekend innerlijk gegeven, maar als door en door sociale wezens, die voor hun status van uniek en onafhankelijk mens afhankelijk zijn van hun sociale relaties ⁵⁵. Shotter ziet taal als primair formatief en retorisch, niet als referentieel en representationeel. Een centraal gegeven daarin is het geadresseerd en tot verantwoording geroepen zijn ⁵⁶. Consistent werkt Shotter zijn narratieve dialogische psychologie uit in zijn recente 'Conversational realities' ⁵⁷, waarin hij onder meer diep ingaat op een narratieve formulering van psychotherapie.

Verwant is ook de benadering van Polkinghorne ⁵⁸. Narrativiteit is volgens hem een schema door middel waarvan mensen betekenis geven aan hun ervaring van tijdelijkheid en persoonlijke handelingen. Narratieve betekenis ordent het verleden en geeft richting aan de toekomst. Het ordenend principe is de plot. Die ontstaat dialectisch in relatie met de gegevens, met als criterium de 'best fit'. Er is dus geen voorgegeven plot. Wel worden in de cultuur tal van voorbeeld-plots aangeboden. Ook vanuit de levensloop zijn voorkeur-plots voorhanden (scripts). De plot helpt om te verklaren: het legt de rol en betekenis vast van een gebeurtenis in relatie tot een menselijk project. Verklaring ligt niet in het algemene, maar in het bijzondere. In de communicatie zijn drie narratieve processen aan de orde: het eigen verhaal, het vertelde verhaal en het door de hoorder gereconstrueerde verhaal. In een narratieve benadering gaat het om het verhaal van de verteller over zichzelf aan een publiek, waar hij / zij zelf ook weer deel van uitmaakt. Polkinghorne komt dan tot de volgende definitie: het zelf is het expressieve proces van het menselijk bestaan, waarvan de vorm narrativiteit is. Het zelf is de temporeel geordende plot van de eigen levensloop.

⁵⁴ Gergen, K.J. (1994) *Realities and relationships. Soundings in social construction*. Cambridge (Ms).

⁵⁵ Shotter, J. (1982) Understanding how to be a person. An ecological approach. In: Shepherd & Watson (Red.) *a.w.*

⁵⁶ Shotter, J. (1989) Social accountability and the social construction of 'you'. In: Shotter & Gergen (Red.) *a.w.*

⁵⁷ Shotter, J. (1993) *Conversational realities. Constructing life through language*. London.

⁵⁸ Polkinghorne, D.E. (1988) *Narrative knowing and the human sciences*. Albany.

Een belangrijke bijdrage is verder gegeven door de Nederlandse persoonlijkheidspsycholoog Hermans⁵⁹. Hermans is begonnen met onderzoek naar waarderings- of betekenisgebieden met een door hem ontwikkelde 'Zelf Konfrontatie Methode' (ZKM)⁶⁰. In zijn recentere werk gaat hij explicieter in op de narratieve aard van die constructies. Hij bekritiseert daarbij de klassieke narratieve theorieën, die eenzijdig aandacht hebben gegeven aan de tijdsdimensie. Daarnaast is, aldus Hermans, ook aandacht voor de ruimte-dimensie nodig. Het verschil tussen de twee dimensies is dat de eerste gebaseerd is op continuïteit, de tweede op discontinuïteit. Bovendien is de orde in de tijdsdimensie onomkeerbaar, terwijl dat in de ruimte-dimensie niet het geval is. Wie van A naar B gaat kan in de tijdsdimensie niet terug, in de ruimte-dimensie wel. Hermans sluit aan bij de literatuurwetenschapper Bakhtin voor het model van de polyfone roman. Er is geen alwetende verteller of auteur, maar een veelheid van perspectieven, die in een dialectiek van centripetale (synthetiserende) en centrifugale (fragmenterende) krachten het zelf formeren. Zo komt Hermans tot het concept van het meerstemmige zelf: 'a dynamic multiplicity of relatively autonomous I-positions in an imaginal landscape.' Het Ik kan volgens Hermans verschillende posities innemen. Vanuit elke positie kan het Ik een eigen verhaal vertellen. Daarbij worden verschillende posities tegenover elkaar geplaatst (juxtapositie), en zo dicht bij elkaar gebracht dat het Ik heen en weer kan bewegen tussen die verschillende posities. Tenslotte stelt Hermans dat deze bewegingen dialogisch van aard zijn. Zo geeft Hermans aandacht aan tijdsverloop en aan positionering in de ruimte. Hij ziet continuïteit in het tijdsverloop binnen een positie, en discontinuïteit in sprongen tussen de posities.

Met deze auteurs is geen uitputtend overzicht gegeven. Het zijn wel de auteurs die naar mijn inschatting primaire ingangen zijn voor wie zoekt naar narratieve benaderingen in de psychologie. Daarnaast zijn belangwekkende bijdragen in een narratief perspectief te noemen op diverse deelvelden, waarvan ik er een aantal (enigszins arbitrair gekozen) in onderstaande tabel vermeld⁶¹.

⁵⁹ Hermans, H.J.M. (1995) Het meerstemmige zelf. De verklanking van de psyche. In: Hermans, H.J.M. e.a., *De echo van het ego. Over het meerstemmige zelf*, Baarn; Hermans, H.J.M & Gilst, W. van (1991) Self-narrative and collective myth. *Canadian Journal of Behavioural Sciences* 23(4) 423-440; Hermans-Jansen, E & Hermans, H.J.M. (1995) *Self-narratives. The construction of meaning in psychotherapy*. New York; Hermans, H.J.M. & Kempen, H.J.G. (1993) *The dialogical self. Meaning as movement*. San Diego. Een waardevolle aanvulling is: Loon, E.J.P. (Rens) van (1996) *Symbolen in het zelfverhaal. Een interpretatiemodel met behulp van de zelfkonfrontatiemethode*. Assen.

⁶⁰ Hermans, H.J.M. (1981) *Persoonlijkheid en waardering. Dl 1: Organisatie en ontwikkeling der waarderungen*. Lisse

⁶¹ Literatuur die in andere hoofdstukken in dit boek vermeld wordt, heb ik hier weggelaten.

Narratieve persoonlijkheidspsychologie en -theorie

- Breeuwsma, G. (1993) Individuele ontwikkeling als narratieve structuur. *Psychologie en Maatschappij* 64, 248-261.
- Corradi Fiumara, G. (1995) *The metaphoric process. Connections between language and life*. London.
- Day, J.M. (1991) Role-taking revisited. Narrative as a critical adjunct to cognitive-developmental interpretations of measured and reported moral growth. *Journal of Moral Education* 20, 305-315.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980) *Metaphors we live by*. Chicago.
- McAdams, D.P. (1988) Biography, narrative and lives. *Journal of Personality* 56(1) 1-18.
- McAdams, D.P. (1990) *The person. An introduction to personality psychology*. San Diego.
- McAdams, D.P. (1990) Unity and purpose in human lives. The emergence of identity as a life story. In: Rabin, A.I. & Zucker, R.A. & Emmons, R.A. & Frank, S. (Red.) *Studying persons and lives*. New York.
- Peacock, J.L. & Holland, D.C. (1993) The narrated self. Life stories in process. *Ethos* 21(4) 367-383.
- Pollio, H.R. & Barlow, J.M. & Fine, H.J. & Pollio, M.R. (1977) *Psychology and the poetics of growth. Figurative language in psychology, psychotherapy, and education*. New York.
- Shuman, A. (1986) *Storytelling rights. The uses of oral and written texts by urban adolescents*. Cambridge (Ms).

Narratieve benaderingen in psychotherapie

- Bernstein, J.M. (1990) Self-knowledge as praxis. Narrative and narration in psychoanalysis. In: Nash, C. (Red.) *Narrative in culture*. London.
- Foudraine, J. (1971) *Wie is van hout? Een gang door de psychiatrie*. Bilthoven
- Mooij, a.w.M. (1988) *De psychische realiteit. Over psychiatrie als wetenschap*. Meppel.
- Omer, H. (1997) Narrative empathy. *Psychotherapy* 34 (1), 19-27.
- Schafer, R. (1983) *The analytic attitude*. New York.
- Vitz, P.C (1992) Narratives and counseling. Part 1. From analysis of the past to stories about it. Part 2. From stories of the past to stories for the future. *Journal of*

Psychology and Theology 20(1), 11-19, 20-27.

White, M. & Epston, D. (1990) *Narrative means to therapeutic ends*. New York.

Winden, J.G.C. van (1996) Ik zing, dan zal het vandaag wel een mooie dag zijn. Over het narratieve paradigma in de psychotherapie. In: Vos, H.P.J. & Bos, L. (Red.) *Geboren, gebroken en gedicht. Primaire relaties, trauma en verslaving*. Hoog-Hullen.

NARRATIVITEIT IN GODSDIENSTPSYCHOLOGIE EN PRAKTISCHE THEOLOGIE

Het leek me nuttig en nodig om het theologische, filosofische en psychologische veld te schetsen waarin narrativiteit een rol speelt. De mate waarin het narratieve perspectief in die velden is uitgewerkt is een aanduiding van de levensvatbaarheid. Dat het zo breed bruikbaar lijkt te zijn, versterkt de suggestie dat het narratieve perspectief paradigmatische mogelijkheden heeft. Met die grond onder de voeten wil ik nu aangeven hoe binnen de Godsdienstpsychologie en de Praktische Theologie een narratieve benadering gebruikt wordt.

Binnen de godsdienstpsychologie zijn sterk aan het narratief-hermeneutische perspectief gelieerde benaderingen bijvoorbeeld te vinden in de theorie van de religieuze rollen van H. Sundén⁶². Sundén gaat er van uit dat elke waarneming duiding omvat. De stimuli in de waarneming worden door modellen, waaronder de rollen, gestructureerd. Religieuze tradities beschouwt hij als verzamelingen van verhalen, waarin de interactie tussen God en mensen wordt verteld. Daarin wordt dan ook een aanbod van rollen gedaan, die het individu kan gebruiken om de eigen situatie te interpreteren. Wanneer een individu een religieus interpretatiekader tot zijn of haar beschikking heeft, kan er een perceptie wisseling (Phasenwchsel) optreden waardoor tussen niet religieuze en religieuze interpretatie geschakeld wordt. Het rollen-aanbod betekent dat de persoon een rol op zich kan nemen en via de verhalen uit de religieuze traditie kan anticiperen op de rol die God complementair inneemt in die situatie. Zo wordt volgens Sundén religieuze ervaring mogelijk. Hoezeer ook de theorie van Sundén aansluit bij een narratieve benadering, er zijn ook beperkingen. Zo ziet Sundén als bron voor religieuze interpretatie en ervaring de rollen uit de religieuze traditie. Het rollen-aanbod uit de persoonlijke levensloop raakt daardoor onderbelicht, en daardoor ook het dialogische karakter van individu en religieuze context⁶³. Verder leidt het

⁶² Sundén, H (1975) *Gott erfahren. Das Rollenangebot der Religionen. Güterlob*; Sundén, H. (1966) *Die Religion und die Rollen*. Berlin; Sundén, H. (1981, Red.) *Religionspsychologie. Probleme und Methoden*. Stuttgart.

⁶³ Ganzevoort, R.R. (ter perse) Violated and desecrated. Sexually abused males' narrative construction of religion, *Journal of Religion and Abuse*; Ganzevoort, R.R. (ter perse) Stemmen van het zelf en rollen van God. Fragment en identiteit in religie en pastoraat, *Praktische Theologie*; Ganzevoort, R.R. (1997) *De rol van het bidden*. Zoetermeer.

accent op rollen tot een statischer theorie dan aandacht voor de plot van verhalen ⁶⁴. Door een gebrek aan systematische uitwerking heeft de theorie van Sundén betrekkelijk weinig nieuw onderzoek of nieuwe theorie gegenereerd, al lijkt hij recent weer meer in de belangstelling te staan ⁶⁵.

Van belang is ook de verschijning van een bundel opstellen over hermeneutische benaderingen in de godsdienstpsychologie, geïnitieerd door J.A. (van) Belzen ⁶⁶. De bijdragen hebben betrekking op hermeneutische grondvragen, relationaliteit en gender als basale dimensies in een hermeneutisch perspectief, methoden van interpretatie, symbooltheorie en psychoanalyse. Dat laatste raakt aan een recente bundel van de Italiaanse godsdienstpsychologen ⁶⁷. Daarin wordt het belang van metaforen, symbolen en esthetiek verkend voor psychoanalyse en religie. Dat belang hangt samen met de observatie dat de gebruikte taal een overstijgende dimensie heeft. Het is niet slechts een representatie van een werkelijkheid, maar onthult ook wat niet gezegd wordt ⁶⁸. Hoewel binnen de psychologie in het algemeen en de godsdienstpsychologie in het bijzonder het hermeneutische perspectief altijd een plaats heeft gehad, is er na een periode van overwegend empiricisme nu weer een opleving van hermeneutische benaderingen ⁶⁹.

Net als bij de Sociale Wetenschappen is er binnen de Praktische Theologie een arsenaal aan literatuur die niet expliciet narratief, maar wel tenminste hermeneutisch genoemd kan worden. In zijn inleiding en overzicht noemt Heitink het hermeneutische perspectief met het empirische en strategische als de drie centrale benaderingen. In de theorie van Heitink heeft ze zelfs het primaat ⁷⁰, waarbij hij zich vooral baseert op Habermas en Ricoeur. Theologisch wordt die keuze onderbouwd vanuit een pneumatologische opvatting en een bipolaire visie

⁶⁴ Belzen, J.A. (1996) Beyond a classic? Hjalmar Sundén's role theory and contemporary narrative psychology. *International Journal for the Psychology of Religion* 6(3) 181-199.

⁶⁵ Zie de verschillende bijdragen in: Holm, N.G. & Belzen, J.A. (1995, Red.) *a.w.*; Källstad, T. (1987) The religio-psychological role theory presented by Hjalmar Sundén. *Journal for the Scientific Study of Religion* 26(3) 367-374; Lans, J. van der (1987) The value of Sundén's role-theory demonstrated and tested with respect to religious experiences in meditation. *Journal for the Scientific Study of Religion* 26(3) 401-412; Wikström, Ö. (1987) Attribution, roles and religion. A theoretical analysis of Sundén's role theory of religion and the attributional approach to religious experience. *Journal for the Scientific Study of Religion* 26(3) 390-400.

⁶⁶ Belzen, J.A. (1997, Red.) *Hermeneutical approaches in psychology of religion*. Amsterdam.

⁶⁷ Fagnani, D. & Rossi, M.T. (1998) *Simbolo, metafora, invocazione tra religione e psicoanalisi*. Bergamo.

⁶⁸ Aletti, M. (1998) Religious metaphor: psychology, theology, aesthetics. Some clinical considerations. In: Fagnani & Rossi, *a.w.*

⁶⁹ Weinig bijdragen zijn expliciet narratief. Zie: Day, J.M. & Ganzevoort, R.R. & Streib, H. (1998) *Narrative approaches in the psychology of Religion*. Symposium at the 106th convention of the American Psychological Association, San Francisco.

⁷⁰ Heitink (1993) *a.w.* p. 194.

op de verhouding van goddelijk heil en menselijke werkelijkheid. De keuze voor een hermeneutisch perspectief is in de Praktische Theologie langzamerhand bijna gemeengoed geworden, waarbij tal van eigen accenten worden geboden ⁷¹. Expliciet narratieve benaderingen voor de Praktische Theologie als geheel zijn nauwelijks voorhanden ⁷². Wel is binnen de Praktische Theologie een narratief perspectief geëlaboreerd op diverse deelreinen. Een aantal daarvan komt expliciet in de hoofdstukken van dit boek aan de orde.

De inhoud van dit boek is een exploratieve discussie over het belang en de winst van een narratief perspectief binnen de Praktische Theologie. De verschillende hoofdstukken verschillen in de mate van explicitering van narratieve concepten, en in het antwoord op de vraag wat dan precies onder narrativiteit wordt verstaan. De bijdragen zijn dan ook primair geschreven in een gezamenlijke zoektocht naar de mogelijke invulling van een narratief perspectief in de verschillende vakgebieden van de auteurs.

Dick Tieleman biedt een theologische doordenking van het belang van verhalen en verbeelding tegen de achtergrond van de culturele verschuivingen en de betekenisverandering van geloof. Aan de hand van Okke Jager gaat hij in op drie impasses voor het christelijk geloof: onverstaanbaarheid, onverschilligheid en onvoorstelbaarheid. Dat heeft alles te maken met een verlies aan verbeelding en met de spanning tussen zuivere waarheid en onvoorwaardelijke liefde. Terwijl de kern van de impasses volgens Tieleman ligt in een voor-tijdig spreken, kunnen liefde en verbeelding -voor-talig- een pantomime van het heil bieden.

Barbara Roukema-Koning gaat vanuit de psychologie in op de samenhang van geloof in God, relaties met anderen en menswording. Zij stelt dat Godsvoorstellingen op een dynamische wijze samenhangen met onze zelfbeleving, die op haar beurt weer fundamenteel en dynamisch is verbonden met het patroon van onze relaties met

⁷¹ Browning, D.S. (1991) *A fundamental practical theology*. Minneapolis; Caldwell, C.F. (1978) *Pastoral theological hermeneutics. A quest for method*. Ann Arbor; Capps, D. (1984) *Pastoral care and hermeneutics*. Philadelphia; Claessens, P.W.M. & Tillo, G.P.P. van (1990, Red.) *Van beneden naar boven. Een nieuwe richting in de praktische theologie*. Kampen; Cupitt, D. (1991) *What is a story?* London: SCMP; Dingemans, G.D.J. (1996) *Manieren van doen. Inleiding tot de studie van de Praktische Theologie*. Kampen; Gerkin, C.V. (1986) *Widening the horizons. Pastoral responses to a fragmented society*. Philadelphia; Gerkin, C.V. (1991) *Prophetic Pastoral Practice*. Philadelphia; Laan, J.H. van der (1994) *Geloofspraxis en pastoraal handelen*. Kampen; Luther, H. (1992) *Religion und alltag. Bausteine zu einer praktischen theologie des subjekts*. Stuttgart; Ven, J.A. van der (1990) *Entwurf einer empirischen Theologie*. Kampen (bekritiseerd als onvoldoende hermeneutisch door Visser, J. (1991) *Het bellemisje van de theologie*. Rede, Utrecht; Winqvist, C.E. (1978) *Homecoming. Interpretation, transformation and individuation*. Missoula (Mont); Winqvist, C.E. (1980) *Practical hermeneutics. A revised agenda for the ministry*. Chico (Cal.); Zerfaß, R. (1974) *Praktische theologie als handlungswissenschaft*. In: Klostermann, F. & Zerfaß, R. (Red.) *Praktische Theologie Heute*. München.

⁷² Grözinger heeft een aanzet gegeven vanuit de triniteitsleer, die hij als poging opvat de samenhang van het verhaal van God en de levensverhalen van mensen als een levend, onafsluitbaar proces weer te geven. Grözinger, A. (1989) *Erzählen und Handeln. Studien zu einer trinitarischen Grundlegung der Praktischen Theologie*. München.

medemensen. Het zelfconcept (dat niet statisch of rationeel moet worden opgevat), of eigen levensverhaal, is dan de as waarlangs de relaties met anderen en de relatie met God met elkaar verbonden zijn. Zij benadrukt zij de affectieve ondertonen die sterker bepalend zijn dan de cognitieve voorstellingen van God. Daaruit trekt ze ook conclusies voor de grondhouding die in prediking, pastoraat en dergelijke vruchtbaar is. Het belang van dit hoofdstuk is dat het een grondige psychologische onderbouwing geeft van een hermeneutische, c.q. narratieve benadering.

Op deze theologische en psychologische ondergrond werkt *Ruard Ganzevoort* een model van narrativiteit uit voor de Praktische Theologie. Hij onderscheidt daarin zes dimensies, die van belang zijn, en al naar gelang de specifieke vragen of velden die aan de orde zijn meer of minder in het centrum van de aandacht komen te staan. De dimensies zijn: structuur, perspectief, ervaring en interpretatie, rolverdeling, positionering in relaties, en publiek. Aan de hand van een fragment uit een interview en andere casus wordt het model toegelicht. De (schetsmatige) basistheorie komt in verschillende latere hoofdstukken terug. Hoewel het model niet exclusief praktisch-theologisch is, ziet Ganzevoort het wel als een systematische bijdrage aan een perspectief op de werkelijkheid die in de Praktische Theologie aan de orde is.

Na deze theoretische bijdragen aan de ontwikkeling van een model laat *James Day* aan de hand van een pastoraal / psychotherapeutische casus zien dat het probleem van een cliënte alles te maken heeft met de verhalen die zij al dan niet kan vertellen. Dat hangt samen met het publiek tot wie zij zich moet richten. Het heeft ook alles te maken met hoe God ontmoet of ervaren kan worden. Op de grens tussen het perspectief van de auteur en de verantwoording van het publiek vallen belangrijke beslissingen, ook voor het religieuze verhaal.

Ruard Ganzevoort gaat vervolgens in op het pastoraat. Hij schetst een kleine pastorale theologie in narratieve termen, en gebruikt daarvoor het model van de gelijkenis. Daarna gaat hij in op de praktijk. Bij de zes dimensies van het narratieve model beschrijft hij concrete vragen die de pastor zichzelf of zijn / haar gesprekspartner kan stellen om op narratieve wijze tot verstaan te komen, dat wil zeggen: die de narratieve structuur van de leefwereld van de ander mogelijk verhelderen. Daarbij geeft hij expliciet aandacht aan de wijze waarop de narratieve structuren van de pastor zelf invloed hebben op de pastorale communicatie. Ook geeft hij aanzetten voor narratieve interventies in de pastorale begeleiding.

Door *Harry Juch* wordt de vraag aan de orde gesteld welke plaats en functie verhalen hebben in de catechese. Daartoe beschrijft hij een aantal soorten verhalen, waarbij hij in het bijzonder ingaat op verschillende visies op 'spiegelverhalen'. Centraal daarbij is dat die spiegelverhalen een brug slaan tussen de verhalen van de christelijke traditie en de werkelijkheid van de luisteraars. Vervolgens gaat Juch concreet in op de vaardigheid van het vertellen. Aan de hand van Groome beschrijft hij een methode die dialectisch verband legt tussen de verhalen van deelnemers en de Verhalen.

In de door *Denise Dijk* geconcipieerde en door *Joke Bruinsma-de Beer* bewerkte bijdrage wordt narrativiteit in de liturgie benaderd vanuit de gezichtshoek van Theologische Vrouwenstudies. Een klassieke liturgische tekst uit de beginfase van de feministische theologie in Nederland wordt geanalyseerd aan de hand van het model van Ganzevoort. De analyse brengt aan het licht dat het perspectief van vrouwen helder in beeld komt, doordat de stem van vrouwen hoorbaar wordt gemaakt. De stem van mannen die een overheersende positie hebben ingenomen klinkt daarbij als tegenstem. Opvallend is dat de stem van onmachtige mannen in deze dialoog verdwijnt.

Mirjam Sloots, die haar studie theologie afsloot met een doctoraalscriptie over narratieve prediking, reageert op het model van Ganzevoort. Ze stelt dat vier van de zes dimensies van het narratieve model niet bruikbaar zijn om daarmee het specifiek verhalende karakter van de preek aan te tonen, omdat deze evenzeer van toepassing zouden zijn op betogende preken. De kritiek hangt samen met het genoemde onderscheid tussen een narratief perspectief en een narratieve vorm. Zelf legt Sloots er de nadruk op dat een expliciet verhalende preek wat betreft vorm en inhoud recht doet aan de narratieve structuur van bijbelverhalen en aan de narratieve structuur van menselijke dan wel specifiek christelijke identiteit. Ze gaat ook in op de valkuilen en de methode van het verhalend preken, waarbij ze negen typen verhalende preek beschrijft. In dit alles sluit ze aan bij het pleidooi van Tieleman, om de crisis in de geloofstaal voorbij te komen.

In de epiloog geeft *Jan Visser* een terugblik en evaluatie. Wat heeft deze exploratieve discussie nu opgeleverd voor de Praktische Theologie? Waar liggen de sterke en zwakke punten? Welke vragen zijn blijven liggen?

In de tweede helft van het boek gaat het dus vooral over de concrete werkvelden binnen de Praktische Theologie. Daarmee verschuift ook de betekenis van het woord 'narrativiteit'. Ging het in het eerste deel vooral om een perspectief op de werkelijkheid, in het tweede deel gaat het vooral om verschijningsvormen van verhalen in die werkelijkheid. Die twee lagen kunnen op een vruchtbare wijze verbonden worden, ze kunnen ook makkelijk tot begripsverwarring leiden. Op dat punt is de discussie nog niet afgerond. Het lijkt zinnig om voor de verschijningsvormen van verhalen wel enige criteria te ontwikkelen zodat duidelijk is wanneer iets een verhaal is en wanneer niet. Volgens de narratoloog Prince is een verhaal een verhandeling die tenminste twee echte of fictieve gebeurtenissen in een verband weergeeft binnen de dimensie van de tijd⁷³. Daarmee wordt duidelijk dat er minimaal sprake is van een zekere ontwikkeling. Er gebeurt iets. Verder is er sprake van een interpretatie die verbanden legt en betekenis geeft of vindt. Veelal is er dan ook sprake van de beschrijving van een beginsituatie, een motorisch moment, een protagonist, en een uitkomst. In elk geval is een lijst van

⁷³ Bal, *a.w.*; Prince, G. (1988) *A dictionary of narratology*. Aldershot. Zie Ganzevoort, R.R. & Visser, J. (1993) Zin in verhalen. Het narratief paradigma in de vragen van zingeving en geloofsoverdracht. In: Steegman, P.D.D. & Visser, J. (Red.) *Zin in verhalen. Over de betekenis van verhalen bij de overdracht van geloof, waarden en normen*. Zoetermeer. Zie ook de bijdrage van Sloots in deze bundel.

gegevens die zonder verbinding en betekenis blijven (bijvoorbeeld een chronologie of een medische status) nog geen geëxpliciteerd verhaal. Op het niveau van het narratieve perspectief kunnen daar wel dezelfde vragen gesteld worden, maar de verschijningsvorm is in dat geval niet narratief.

Een ander punt dat bij herhaling terug komt in dit tweede deel is de verdubbeling die optreedt wanneer verhalen op verschillende niveaus aan de orde komen. Zo is het verhaal van een groep (bijvoorbeeld in de liturgie) een collectieve vertelling, waaronder de individuele verhalen van deelnemers en voorgangers liggen. Dat collectieve verhaal is te zien als het resultaat van de onderhandeling tussen de verschillende auteurs. Op dat niveau zijn de zes dimensies van het narratieve model opnieuw te herkennen en te analyseren, net als in de individuele verhalen. Trouwens, ook in de individuele verhalen zijn 'nestverhalen' te ontdekken, die ingebed zijn in het grotere verhaal, maar bijvoorbeeld vertellen vanuit een ander perspectief, met de stem van een ander, enzovoorts. Aandacht voor deze niveauverschillen is nodig om het model adequaat uit te werken in de praktijk.

Tussen de verschillende hoofdstukken door zijn intermezzo's opgenomen. Ze laten iets zien van de gevarieerde verschijningsvormen van narratieve structuren, en raken alle aan fundamentele thema's die in dit boek aan de orde zijn: God, verhalen, fragmenten, enzovoorts.

Voor de Afdeling Praktische Theologie van de Theologische Universiteit Kampen heeft deze exercitie boeiende gesprekken opgeleverd. Ondanks verschillen van inzicht en visie draagt deze oefening bij aan het ontwikkelen van een gezamenlijk perspectief. Alleen al daarom leggen we het resultaat van deze eerste stappen graag voor aan een breder publiek. Onze hoop daarbij is dat het in de voortgaande discussie in het vakgebied een zinvolle stem biedt.

Rest nog met dank de medewerking te noemen van de verschillende auteurs, en van dr. Jan Jonkers (docent sociologie en methodologie) en prof. dr. Jaap van der Laan (hoogleraar Praktische Theologie / homiletiek), die grondig en kritisch hebben meegedacht in het gehele project en voor belangrijke verbeteringen van het manuscript hebben gezorgd. Drs. Joke Bruinsma-de Beer (AIO) had naast haar bijdrage aan een van de hoofdstukken een aandeel in de redactionele overwegingen. Prof. dr. G.D.J. Dingemans gaf als extern referent belangrijke kritiek, die waar mogelijk is verwerkt.